

ջաբանը խմբագրողը բազմաթիւ անճարակ բանաքաղութիւններ, կարկտաններ ըրած է, զորս յետոյ մի առ մի պիտի նշանակենք. բայց այժմէն պէտք է ամենաուժգին բոլոր բարձրացնենք Հ. Սարգիսեանի վճռին դէմ թէ «ոչ Ազաթանգեղ եղած է Կորեան բանաքաղ, և ոչ զԿորիւն ուղղակի բանաքաղ համարելու ենք Ազաթանգեղայ, այլ նա ինքն է Կորիւն բանաքաղ ինքեան (Հ. Սարգիսեան Ազաթ. էջ 209): Ասկէ աւելի ծանր թշնամանք չէր կրնար գրուիլ այդ մեծ հանճարին Կորիւնի, համարիլ թէ իրեն պէս հայ լեզուին տիրող, իշխանարար վարուող, նորակերտող, բուսեղծական, առատաբուխ, յորդարան մատենագիր մը յանկարծ այնքան պիտի չբաւորէր որ իր մէկ գործին մէջ անգամ մը ըսածը ուրիշ տեղ մը կրկնել պիտի զիջանէր, և այդ ալ՝ խեղելով, կտրատելով, կարկտելով, անճարակօրէն մէկու մը վրայ ըսածը յետոյ տարբեր անձի մը նուազ պատշաճութեամբ կամ բոլորովին յանդէպս յարմարցնելով: Վարպետ արուեստագործ մը երբեք չի կրկնէր ինքզինքը նոյնութեամբ, անփոփոխ, առանց իր կրկնութեան մէջ իսկ նորոգ բան մը մտցնելու: Կ'ուզէ՞ք օրինակ Կորիւնի կրկնելու եղանակին: Տեւեք ինչ կերպով կ'ընէ ատ մեծ վարպետը Վարք Մաշթոցիի մէջ. «Ան Աստուած կանխելն վասն ամենայն ողոց ֆրիստասքեր փրկութեան հասանելոյ» Ազաթանգեղոսի մէջ (Ընդրձկ. Վրդպետի մէջ. Գրիգորի) «որով և աստուածադիր ժամանակն մերձեալ կայր ամենայն ումն ֆրիստասքեր փրկութեան հասեալ»: Վարք Մաշթոցի «արկանէր ի բոլոր վարդապետութեան» (Ազաթ. Ընդրձկ. Վրդ. պոթն.) «Արկանելոյ զձեզ ի քովս խրստու հանճար գիտութեան աստուածագեհ վարդապետութեան» (էջ 548):

Բոլորովին անընդունելի է ուրեմն Հ. Սարգիսեանի հաւաստումը (նոյն էջ 115) թէ Ազաթանգեղայ գրող մէջ (Յառաջաբանէն, «Դարձ փրկութեան»էն, Վերջաբանէն մէջը երումներ ընելէ յետոյ) արդէն կը գտնուէին բոլոր վերոյիշեալ հատուածներն, որոց մասին է խնդիրս, բազում ամօք իսկ (!) յառաջ քան զգրութիւն պատմութեան Ս. Մեսրոփայ ի ձեռն Կորեան, և թէ Կորիւն անտի առաւ ապա, ոչ իբրեւ օտարին ինչ, այլ իբրեւ իւր ինչ սեփական,

և ներմուծեց իւր կրկատրութեան մէջ մասնաւոր իմնապատահաւ (!)»: Նաև (նոյն էջ 117) «ի խմբագրելն զգիրս Ազաթանգեղայ նա ինքն յօրինեց զՅառաջաբանն և զՎերջաբանն». դարձեալ «Կորիւն թէ Ազաթանգեղոսէն և թէ Բեզանդէն հայերէն թարգմանութեամբ օգտուած է (էջ 116)»: Դիտելի է որ Հ. Սարգիսեան բնաւ որոշում չդնէր թէ Ազաթանգեղոսի ո՞ր մասը թարգմանածոյ է և ո՞րը չէ:

Մանչեսթր

ԳԱՌՆԻԿ ՅԷՆՏԷԳԻԸԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԷԼ-ՊԻՐԷԶ ԳԻՒՂԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՐՈՒՍԱՂԷՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐԶԻՆ ՎՐԱՅ

1. Ո՞ւր է Էլ Պիրէն.

Էլ-Պիրէն նապուսի ճամբուն վրայ. երուսաղէմէն, դէպի հրախ, 16 քիլոմէթր հեռի գիւղ մըն է. Հին Կտակարանի Պէրօթն է ան. Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին. (Յեսու. Թ. 17): Այս գիւղին մօտ, Ռամայի և Բեթելի մէջ, Դերօվրա մարդարէտ հին կը դատէր Խարայէլի ժողովուրդը (Դատ. Դ. 4): Մարինոս կը կարծէ թէ («Պատմ. Ս. երկրի», հայ. թարգմ. Ա. հոր. էջ 395) Էլ-Պիրէն գիւղը Մաքմանն է, որ տարբեր գիւղ մըն է, դէպի արեւելք: Ըստ իր ասութեան, Հերոնիմոս կը յիշատակէ զայն իր «Տեղիք երրայեցոց», անուամբ գրքին մէջ, իբր մեծ գիւղաքաղաք մը: Այժմ Էլ-Պիրէն հազար բնակչօք գիւղ մընէ, և շինուած ժայռոտ բլուրի մը գագաթը, որուն ստորոտը կը գտնուի ճանապարհին մօտիկ, առատահոս աղբիւր մը՝ որուն վրայ կառուցուած է մզկիթ մը:

Բայց Էլ-Պիրէն պատմական աւելի մեծ հռչակ մը ստացած է այն աւանդութեան համաձայն, թէ ան եղած է այն տեղը, ուր Ս. Կոյսր կը կարծէր թէ Յիսուս մանուկը, Զատիկի տօնը երուսաղէմի մէջ կատարելէ յետոյ, ուրիշ ուղեկիցներուն հետ մեկնած էր. հո՞ն ծանօթներուն և զբացիներուն մէջ փնտռուեցաւ ան, բայց չգտ-

նուեկումն՝ իր ծնողք դարձան երեսողէմ. (Ղկս. Բ. 42-51): Էլ-Պիրէն առաջին կայանն էր Երեսողէմի մօտիկ. Զատիկ առթիւ ուխտի եկող Հրէայք հո՛ն կը հաւաքուէին և կը միանային խմբովին ճամբորդելու համար. հո՛ն կար նաև իջնան մը, Սամարիա և Գալիլիա մեկնողներուն համար: Հաւանարար, Գրդ դարէն, քրիստոնեայ ջերմեռանդութիւնը եկեղեցի մը հիմնած էր հոն, յանուն Տիրամօր Ս. Կուսին, մշտնջենաօրելու համար աւետարանական այդ գրուագրը: Ըստ Հերոնիմոսի, Հեղինէ Թագուհին է նոյն եկեղեցոյ առաջին հիմնադիրը:

2.- Էլ-Պիրէն Խաչակրաց ժամանակ.

Ս. Գերեզմանի լատին յիշատակագրէն կ'իմացուի թէ Առաջին Խաչակրաց առաջնորդը Կոստ Փրօայ տը Պուլիոն Երեսողէմի գրաւումէն յետոյ, Ս. Գերեզմանի սեփականութեան համար 21 զիւղեր շնորհած էր. Էլ-Պիրէն այդ զիւղերէն մին էր, որուն հետ կային մերձակայ էր-Րամ, Գալանտէ, Պէյթ Լիճճէ և Սուպիէ գիւղերը: Ռամալլայի արեւմտեան կողմը: Յիշատակագիրք Էլ-Պիրէն կը կոչեն Պերրու կամ լատիններէն Mahomerie: Առաջին խաչակրութեան տարիներուն, հոս կը բնակէին քաղքենի ազնուականներ, գլխաւորաբար ֆռանկներ, ինչպէս ցոյց կուտայ մեզ Ս. Գերեզմանի յիշատակագրոց 131Էր թիւը: Այս քաղաքայիները ունէին երգուեալներու ատեան մը, ուր երբեմն կը դուստրուէին բոլոր անդամներով. անոնք հնազանդութիւն կամ հաւատարմութիւն կը երգնուին ո՛չ թէ իշխանի մը կամ կոմսի մը, այլ կ'ուխտէին հաւատարմի մնալ Ս. Գերեզմանի վանքին, որուն ներկայացուցիչն էր մասակարար մը, որ կ'ապրէր Էլ-Պիրէնի ժողովրդապետին և պաշտօնէութեան հետ. անոնք ամէնքն ալ հնազանդ էին Ս. Գերեզմանի, այնպէս որ առանց հաւանութեան մեծաւորին, չէին կրնար վաճառել իրենց այգիներն, և եթէ վաճառումը տեղի ունենար, արդիւնքին կէսը կը տրուէր նոյն մեծաւորին: Ասկէց զատ ուէ ստացուածք չէին կրնար ծախել Տաճարականաց և կամ ուրիշ եկեղեցիի մը:

Նոր այգիները պարտաւոր էին տնկել Ս. Գերեզմանի հողերուն վրայ. նոյն քաղաքացիներէն չափերը տեղւոյն հասարակութեան կը յատկացնէին իրենց անձը և ըստացուածքը: Ս. Գերեզմանը՝ հողերէ և տուներէ զատ, Էլ-Պիրէնի մէջ, ո՛չ միայն գերիշխանութեան ոյժով, այլ ուղղակի կը ժառանգէր զգեակ մը, եկեղեցի մը և աւագան մը. զիւղն օժտուած էր նաև հիւանդանոցով մը, ուխտաւորներու յատուկ հիւրանոցով մը, որ տեղւոյն սեփականութիւնն էր. եկեղեցին կը կրէր Ս. Կուսին անունը, անոր ստացուածոց մատակարարութիւնը ստանձնած էր Ս. Գերեզմանի կողմէն կարգուած անձը: Եկեղեցիին մօտ տնկած էին քարէ խաչ մը, եօթն աստիճան պատուանդանի մը վրայ, ուրկէ ուխտաւորք կրնային նշմարել Երեսողէմի Դաւթի աշտարակը. («Revue Biblique», 1926. N° 2):

3.- Էլ-Պիրէնի եկեղեցւոյն հնու- խօսական հնութիւնները:

Նոյն եկեղեցւոյն հնախօսական քննութիւնը առաջին անգամ կատարած է Կոմս Մելքիոր տը Վօկիւէ (1829-1916), որ իր քննութեան արդիւնքը հրատարակած է իր մէկ գրքին մէջ, («Les Eglises de la Terre Sainte», էջ 338-39), ուր կը գրէ թէ անձամբ այցելած է Էլ-Պիրէնի եկեղեցւոյն, զորս շինած են առաջին խաչակիրք, անոր կառուցուածքը նման է Երեսողէմի Ս. Յովակիմ-Աննա եկեղեցւոյն ճարտարապետութեան, քառակուսի մըն է, 32 մէթր երկայն և 18 մէթր լայն, ունի երեք բաժանումներ. եկեղեցին կամարակապ էր Ս. Յովակիմ-Աննայի եկեղեցւոյն նման. կրկնակամարներն կը հանգչին քառակուսի սիւներուն վրայ, կամարներ որ կ'ընդհատուէին զետիւր հասնելէ յառաջ, և ծնօտներով (saillie) կը կապուէին պատերուն: Եկեղեցւոյն հիւսիսային պատը և կողակը (abside) տակաւին անփնաս մնացած են. բաց աստի, եկեղեցւոյն աւերակաց մէջ տեսնուած է կամարաշէն տապանաքար մը, որ հաւանաբար գերեզման մըն է խաչակիր ասպետի մը:

Երկրորդ հետազօտութիւնը կ'ընեն ան-

զղկացի երկու հնախօս երկրաչափներ՝ Գոնտէր և Գիշէր. 1874 Յունուար 24-ին, կը քննեն աւերակները, կը պատրաստեն անոր յատակագիրը, բայց յանձնարարութեան Պաղեստինի Հնագիտական Ընկերութեան, և իրենց քննութեան արդիւնքը կը տեղեկագրեն հետեւեալ կերպով. «Այս գիւղի աւերակը եկեղեցին պահպանուելու լաւագոյն վիճակ մը ունեցած է. երկու թեւերու սիւները և արեւմտեան պատը փլած են: Այն կը վերաբերէր Ս. Գերեզմանին և աւարտած էր 1146-ին (նոյն ամի): Նոյն եկեղեցւոյն քովը կար հիւանդանոց մը:

Պատերը խիստ հաստ են, հիւսիսային և հարաւային պատերուն հաստութիւնը 9 ոտք է, արեւմտեան պատին երկարութիւնը՝ 72 ոտք, հիւսիսայինը՝ 110 ոտք, եկեղեցւոյն ստեանը 14 ոտք տրամագիծ ունի, և կողմնակի մասերը՝ 7 ոտք: Նեցուկները՝ որ կապուած են սիւներուն հետ, ներսի կողմէն կը մնան պատերուն վրայ: Եկեղեցին երկու խորանի վրայ ունի չորս չորս պատուհան. հարաւային կողմը կայ կողմնակի դուռ մը, արեւմտեան կողմէն, երկրորդ պատուհանին քով: Ներսի որմաքարերն զեղեցկօրէն յարդարուած են չափաւոր մեծութեամբ. քարերուն վրայ կը տեսնուին որմնագիրներու տեսակ մը նշանները, որ յաճախակի կրկնուած են քարերուն վրայ: Արտաքին որմնագրութիւնը շատ կոշտօրէն յարդարուած է. քարերը ողորկ չեն. անոնց կցուածքները խիճերով բռնուած են, իսկ պատերուն ներսի կողմի քարերն տաշուած են: Պատուհաններն կամարաձեւ են, սիւներուն խոյակները զանազան ձեւեր ունին: Արեւելեան պատերը ամբողջ են. կողմնակի մասերը կը մնան: Եկեղեցին՝ համաձայն իր շինութեան ժամանակին, կը թուի թէ իր նաւին (nef) վրայ ունէր զստիկոն մը. կամարներուն աղեղները սրածայր եղած են. արեւելեան պատուհանները՝ կողմնակի պատերուն նման կամարաձեւ են: Արեւմտեան խոյակներուն վրայ, պատուհաններուն տակէն, պատերուն շուրջը շինուած է քիւ մը (The Survey of western Palestine, էջ 88-89):

4.- Էլ Պիրէնի եկեղեցին Հայկական է.

Ինչպէս որ տեսանք, Եւրոպացի քննիչ-

ներ Էլ-Պիրէնի եկեղեցւոյն շինութիւնը կը վերագրեն Յաջակրաց. բայց մենք պիտի կարողանանք հաստատել թէ այդ եկեղեցին հայկական է, խաչակիրներէն յառաջ, և մէկը այն բազմաթիւ եկեղեցիներէն, որ շինուած էին հայ բարեպաշտներէն Ս. Երկրին մէջ: Թէև հնագոյն վաւերագիր մը երեան չէ եկած դեռ այդ մասին, բայց յետագոյն դարու ձեռագիր յիշատակարան մը, զոր յառաջ պիտի բերենք, պիտի հաստատէ թէ Էլ-Պիրէնի եկեղեցին հայկական էր և մինչև ժե. դար կանգուն մնալէ յետոյ կործանուած է:

Այդ յիշատակարանէն յառաջ հոս կը ամփոփեմ այն տեղեկագրութիւնը, զոր 1875-ին հրատարակած է Մուրատեան Միլի-քիսեղեկ վրդ. (այսպէս) Սիոնի մէջ, որու խմբագրապետն էր: Մուրատեան լսելով որ Էլ-Պիրէն գիւղին մէջ հայկական եկեղեցի մը կը գտնուի, քանի մը միաբաններով կ'այցելէ հոն և հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ իր տեսածները. «... եկեղեցւոյ երեք սեղաններն մինչև ցլամարն և հիւսիսային ու հարաւային պատերն տակաւին կանգուն են, իսկ արեւմտեան կողմն, ուր գտնուած է նախազաւիթն, բոլորովին քակուած է և նոր ժամանակներս բանջարեղինաց պարտիզի հասարակ պատով պատուած: Եկեղեցին գրեթէ քառակուսի ձև ունի, 34 մետր երկայնութեամբ և 20 մետր լայնութեամբ: Սեղաններու և հարաւային ու հիւսիսային կանգուն մնացած պատերու քարերէն կ'երևի յայտնապէս, որ եկեղեցին շինուած է խիստ ընտիր ճաշակաւ, ընտիր տեսական և սրբաւոր քարերով, սիւններով և խոյակներով, ունեցած է երկու մեծ գմբէթ միջովայրին և աւագ խորանին վերայ և թերեւ երկու փոքր գմբէթ երկու փոքր խորաններու վերայ: Թէև թուական չը կայ, բայց հնագիտական հետազոտութիւնն ցոյց կը տայ, որ աւելի քան ութ կամ եօթն հարիւր տարուան չէնք է, և եթէ ո'չ յառաջ, անշուշտ մեր Ռուբենեան թագաւորական հարստութեան ժամանակ շինուած է: ... Հարաւային պատին վերայ, ուր նրոններն մը յեցած է, կայ արձանագիր, մեծաւ մասամբ անվերծանելի, երկու հարիւր տարի յառաջ փորագրուած, Պետրոս անուն վարդապետի ձեռամբ: ... Աւագ խորանին

կամարակապ կիսագոտուոյն վերայ եւ հայկական գրեթե հեռքեր կը նշմարուին, բայց եղծուած լինելով չեն կարգաշար։ ... Ով որ Հայդաւանի մէջ չըջագայած է եւ կիսաւեր վանքերն ու եկեղեցիներն տեսած, առաջին նայուածքով կարող է վկայել որ էլ-Քիրէն գիւղի եկեղեցին հայկական եկեղեցի է եւ Պաղեստինի մէջ նշանուոր հայկական հնութիւն։ ... Զարմանալի է որ Պ. Վոկէ, իւր «Եկեղեցիք Ս. Երկրի» առնուել տեղագրական գործոյն մէջ, առանց որեւիցէ հաւանական փաստի, յիշեալ եկեղեցւոյ շինութիւնն Սալահրաց կ'ընծայէ, զոնէ չը նկատելով, որ եկեղեցին բնաւ լատինական ձև չունի» (Միտն 1875, Յունիս, էջ 136-37)։ Մենք իրաւունք կուտանք Մուրատեանի շրտակ գիտողութեան, նկատի առնելով Գոնաէքի եւ Քիչնէքի զծագրած յատակագիծը, աւելոր սիւններուն եւ խոշակներու զծագրութիւնքն, բնդհանուր շէնքին ճարտարապետական կառուցուածքը եւ հայեցի արձանագրութեանց հեռքերը, որք քաջարձակ կերպով կը հերքեն Տը Վոկիւէի եւ այլոց կարծիքը։ Ինչպէս տեսանք վերեւ, Տը Վոկիւէ ինքն է որ կը գրէ թէ էլ-Պիրէնի եկեղեցին շինուած է Պրոպատիկէի Ս. Յովակիմ-Աննա եկեղեցիին նմանութեամբ եւ ճարտարապետութեամբ. վկայութիւն մըն է այս իրեն աննպատ. վասն զի Պրոպատիկէի եկեղեցին ի սկզբանէ հայկական եղած է, բայց ցուցակի Անաստաս վրդ. ի «Եւ ի ներս քաղաքն Արշակունեաց վանքն, ի Սուրբ Պրոպատիկէ կոչմանն»։ Եւ մենք այս պարագան հաստատած ենք այլ ապացոյցներով եւս. (տե՛ս «Տարեցոյց» Ս. Գափամաճեան, 1926)։ Փաստ մը չէ որ Ֆոանկները, առաջին խաչակրաց ժամանակ, տիրացած են անոր. Եւ երուսաղէմի լատին առաջին ինքնակալը՝ նոյն եկեղեցին էլ-Պիրէն գիւղով, Ս. Գերեզմանին կալուած արձանագրած է. նմանօրինակ զէպք մըն ալ, չոյն միջոցներուն, պատահած է երուսաղէմի Ասորիներուն, որոնց մէկ եկեղեցին, պարտէզներով կը զբաւէ Կոսթըրթուայի զէնքի բնակներէն Ժէօֆրօս, որուն պատճառաւ, շատ տարիներ, բաժնարկուած կը մնայ Գահրէի մէջ, եւ երուսաղէմի հայ եպիսկոպոսին միջնորդութեամբն է որ ան կ'ա-

զատի հայադղի Վահրամիւն շնորհիւ. (Abbé Martin, les premiers princes croisés et les Syriens Jacobites de Jérusalem)։ Տարակոյս չկայ որ 1187-ին, Սալահրաց վերջնական մեկնումէն յետոյ, մերայինք դարձեալ տիրացան էլ-Պիրէնի եկեղեցւոյն, եւ բայտ մեր յիշատակարանի, մինչեւ 1696 թուականն սեփականութիւնն էր Հայոց։

Այն յիշատակարանը՝ զոր վերեւ յիշեցինք, գրուած է «Ճառքնորի» մը մէջ, Թ. 985 («Մայր Յուցակ Հայ. ձեռագրաց Մխիթ. Մատ. Վեհեակի, Բ. Հատ. էջ 132-33»)։ Նոյն ճառքնորի հաւանաբար ընդօրինակուած է Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, ԺԳԴ դարուն. գրիչն է Կիւրեղ կրօնաւոր, ստացող եղած են Պօղոս երէց, անոր մեռնելէ յետոյ, իր կինը Մելիքա, եւ ապա Աննա խաթուն։ Նոյն ձեռագիրը, 1696-ին, անտարակոյս կը գտնուէր էլ-Պիրէնի Ս. Կուսի եկեղեցւոյն մէջ, Երուսաղէմի անաստիանի վրայ, ուր կը հանդիպի Ծայրեցի (Արձախ) Աթանաս, եւ յիշատակարան մը կը գրէ նոյն ձեռագիր ճառքնորին մէջ. կը հասկնուի թէ Աթանաս իր եղբոր Բասեղի հետ Պոլսոյ ճամբով կ'այցելէ Երուսաղէմ եւ իր ուխտը կատարելէ վերջ, կ'ուզէ մեկնիլ ցամաքի ճամբով, կու գայ էլ-Պիրէն, որ Միջագետքի հայ ուխտաւորաց կայանն էր, նապլուսի ճամբուն վրայ. ահա այդ եկեղեցւոյն մէջ կը գրէ սոյն յիշատակարանը.

«Ի քուսանաւաց հայկականի,
հազարերորդ հարիւրեակի
սառ շաւն եւ թե հնգիսակ է աւելի.
զոր Արամա իմ մայրեցի՝
հանգեռն եղբաւն իմ Բասիլի,
եկաք ի քաղաքս Կոստանդնի՝
որ է մայրաց մայր քաղաքի.
հայի եւ յառաջ է Բիւզանդի.
կայսերական եպիսկոպոսի...»

«Յաւուրս մեծի Սրբոյ էջմիածնի ի կաթողիկոսութեան skr նախագեղին, եւ Սուրբ Երուսաղիմայ Յովհաննու եւ Միկաայ մեծագան պատրիարքաց. նա եւ Կոստանդնուպոլսի Սրբազան Պատրիարքին Եփրեմի, եւ նորին աթոռակալին skr Թորոսին եւ skr Աստուածաւոր աւագ քահանային... հոգտեմերի մուտն ձրի, ի դրան տիրարմօր Սուրբ Աստուածամկնի՝ ի Սուրբ Երուսաղէմայ անաստիանի որ եւ զազօթս յիշողաց մեղ

պաշար լիցի՝ երկնածիկ ռանիկ. ամէն»:

էլ - Պիրէնի հայկական եկեղեցին հոյակապ յիշատակարան մըն է քրիստոնէական ջերմեռանդն բարեպաշտութեան մեր պատուական նախնեաց՝ որ զիտցած են արժէքը երեսաղէմին և կարողացած են ըսել Ոսկերերանի հետ. «մտածենք մեր երեսաղէմ քաղաքին վրայ. մշտապէս յիշենք պայծառութիւնը անոր» որ յաւիտենական թաղաւորին մայրաքաղաքն է» (Ուրդ Սաղմոսի մեկնութենէն):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՎԵՐՋԱԿԵՏԻՆ ՏԵՂԸ

Նախորդ յօդուածիս մէջ (էջ 144, տող 5) «1370 թուականին, Ժերդ դարուն», Պէտք է ըլլայ «1370 թուականին: Ժերդ Դարուն, վերջահէտին տեղը փոխելով:

Մ. Ե. Ա.

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՊԱՅԳԱՄԱՆԵՐԸ

ԵԿԵՆՅԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՅ

ԵՒ ԻՐԻ ՀԱՅՏԱՔԱՆԵՐԸ

ՀԱՅՏԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՑ ՄԱՍԻՆ

Այս զեւածը ՊԵ. Հ. Երամեանի ԻճճԱԿԵՆՏԱՊՐՈՒՅՆԵՐ փոքրած էջեր են: Երամեան կ'ընէ թէ «զլխաւոր նպատակ եղած է ծանօթացնել Վան-Վանապոլսականը՝ իր նշանաւոր եւ մօտաւոր անցեալով եւ ապա ներկայացնել կեանքիս անպարէզը, 1857էն 1923, զոր կ'ընէի անցյալ 11 տարեկանէս լուսազուրկ վիճակի որ մէջ»: Երամեան իր զործը նշանաւորակաւ նամար կը փափախի ու գրականութեան բարեկամներ օգնութեան ձեռք կարգաւ են խելն: Երամեան թէ Վանեցի, իրենց մէջ իսկ նոցայիս այս զործին հպարտութեան ծախիր բաժանող պարտութեամբ:

Ն. Խ.

Թաղապետը կուտակաւ Հասանին յաջորդած էր 1885ի սկիզբները զաժանարարայն Համիտ փաշա, որուն առաջին գործը պիտի լինէր նախ փութութեալականն եւ ապա Խրիմեանը հեռացնել Վանէն: Համիտ, կարծես Ալպիւր Համիտի օժանդակունդ հարազատ, առաջին օրէն կ'սկսի զուրս ժայթքել իր հայաստեղութեան թունալից ծաշրը: Երբ առաջին առիթը կրկնակի օր մը չուկան պրտոյտի կ'ելլէ, գրեթէ ամբողջօրին զոյց զանելով զայն, պատճառը կը հարցնէ իր հետեւորդներուն: Ի լուր անանց պատմութեանին թէ այսօր Հայոց կրկնակի է, զարթոյնի կը զուլէ. «Ուրեմն զուրս ապուշ եւ անհարակ թիւրքերը երկրին կեանքը կեանքաւորն ձեռք թողած էք»: Բարեբախտաբար նա շատ երկար պիտի չպաշտօնավարէր, այլ երկու տարիէն միւս աշխարհ պիտի չուլէր. թող-

լով միայն յօռի եւ կարճատեւ վարչութեան մը անիծալուս յիշատակները:

Նոյն 1885 տարւոյ Մայիսին կաթողիկոսական երկրորդ ընտրութիւն մը պիտի կատարուէր Էջմիածին, եւ շատեր, նոյնիսկ Խրիմեան, կը կարծէին որ գոնէ այս անգամ իր ընտրութիւնը պիտի յաջողի, թէպէտ վարապայ Արմալը զեռբաւական ուշ, 1893ին միայն պիտի կոչուէր լուսաւորչի դատուն:

Ես ալ, իբրեւ իր ընտրական յաջողութեան անեկրմիտ հաւատացողներէն մին, կ'ըսեմ օր մը իրեն. «Սրբազան Հայրիկ, անշուշտ ձեր առաջին գործը պիտի լինի ժամանակի ոգւոյն պահանջած զանազան բարեփոխութեանց ներմուծումը Հայ եկեղեցւոյ մէջ՝ հնարաւոր չափով»: «Ո՛ր, աղա՛ս, ընդհակառակն, զուրք ձեր ազատամիտ ձանձկած Հայրիկն կաթողիկոսական աթոռին վերայ թիւրեւս քան իւր նախորդներն աւելի պահպանողական պիտի գտնէք»: Ապշահար կը մնամ, զի մօր գիշերային այցելութեանց միջոցին, վարազ կամ Այգեանաւոր իւր տունը, կրօնական, եկեղեցական եւ կրթական խնդիրներու շուրջ սակզ քաղաւմ ազատամիտ եւ արդիական գաղափարներ լսած էի իր բերնէն: Նա անհրաժեշտ կը գտնէր զեղը կամ բարեփոխումը այլ եւ այլ ձեւերու ու կաշկանդիլ կանոններու, ինչպէս իր պատրիարքական վարչութեան միջոցին Սահմանադրութեան շրջանակն եւս շատ նեղ կը գտնէր: Նա կը քննադատէր նաեւ զարդներու մէջ տիրող զանազան հնարեայ կարգերը, եւ մանկավարժական նորութիւններ կը թելադրէր զըզրոցական յայտագրերու համար:

Բաւական վարանելէ վերջ, ուր ուրեմն կը համարձակիմ հարցնել իր այս հակասական պատմութեանին պատճառները: «Լսեցէ՛ք. տասներհինգ երկար դարերու ընթացքին տակաւ կաշկանկարաւոր եւ աշտարակայն զիմազիծն ստացած նուիրական հաստատութեան մը մէջ յանկարծական փոփոխութիւններ՝ օգուտէ աւելի քայքայում յառաջ պիտի բերեն: Ուստի ես հաւատարմութեամբ եւ անթերի պիտի պահպանեմ ինծի յանձնուելիք սրբազան աւանդը, մինչեւ որ ժամանակը մեծ հրամայականը մէջտեղ ելլէ: Ձե՛ որ ոչ միայն կղերք եւ Ժողովուրդը, այլ եւ նոյն իսկ մտաւորականները՝ զեւ անպարտաւոր են, որով եկեղեցական բարեկարգութեան սուէ հարց կրնայ իրզոյնի միտքերը: Այսուամենայնիւ ես պիտի փափաքեմ որ ուրիշներ, եկեղեցական թէ աշխարհական, իմաստուն եւ լուսամիտ ուղղութեամբ գետին պատրաստեն անհրաժեշտ բարեփոխութեանց համար: Հայաստանայց եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը կրնայ կատարուել միայն համազգային Ժողովով մը, քանի որ ազգը երեք տարբեր պետութեանց միջեւ ըստմունքով լինելով՝ մեր եկեղեցին իսկ քաղաքական կաշկանդիլ պայմաններու ենթարկուած է: Թիւրքս հետադային քաղաքական բարեղէպ հանդամանքներ ստեղծուին՝ զիրարցնելու եկեղեցական եւ աշխարհական խառն համագումար մը: Այդ է որ միայն եւ յաջողապէս պիտի կրնայ լուծել մեր